

Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.)

Д. В. Миколенко

У статті розкривається вплив політики видатного державника, регента і прем'єр-міністра Болгарії Стефана Стамболова на виборчий процес в країні наприкінці XIX та упродовж перших двадцяти років минулого століття. До спадщини цього діяча автор відносить запроваджені у 1886–1894 рр. механізми, які надалі дозволяли провладним партіям перемагати у боротьбі за місця у парламенті.

Ключові слова: Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», виборча система.

Остання третина XIX ст. пройшла для Болгарії під знаком становлення державності. Важливу роль у цьому процесі зіграв відомий політичний діяч країни Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.). Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти турецької влади; після створення болгарського князівства (1878 р.) неодноразово обирався депутатом Народних зборів; у 1879–1886 рр. був членом Ліберальної, а в 1892–1894 рр. – Народно-ліберальної («стамболовістської») партії (НЛП); з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови Звичайних народних зборів (ЗНЗ).

На політичну авансцену С. Стамболов зійшов у 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, організований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії. Військовослужбовці заради врегулювання відносин із Санкт-Петербургом вирішили відсторонити від влади князя Батенберга, який своєю діяльністю остаточно розчарував імператора Александра III. С. Стамболов не підтримав заколотників, а здійснив контр-переворот з метою відновлення на троні законно обраного монарха. Здобувши у цьому протистоянні перемогу, він у 1886 і 1887 р. очолював Регентську раду – орган, створений після зречення престолу Александра I Батенберга, а з 1887 по 1894 роки перебував на посаді прем'єр-міністра країни.

Періоду перебування біля керма держави уряду «стамболовістів» властиве збереження конституційного ладу з одночасним застосуванням авторитарних методів управління. Таке поєднання досягалося запровадженням різних механізмів керованої демократії, серед яких найбільш характерним був контроль над виборчим процесом.

Тирновська конституція 1879 р. гарантувала широкі політичні права громадянам Болгарії. Відповідно до статті 86 можливість брати участь у голосуванні на парламентських виборах користувалися чоловіки, котрі досягли двадцятидворічного віку, а балотуватися кандидатами у народні депутати

могли грамотні особи чоловічої статі, яким виповнилося тридцять років. Майнового цензу, як у тогочасній Великій Британії, Італії чи Нідерландах, не було передбачено. Окрім Конституції виборчий процес у Болгарії регулювався «Виборчим законом про Звичайні й Великі народні збори Болгарського князівства» від 5 (17) грудня 1880 р.

Під час регентства і прем'єрства С. Стамболова дія зазначених юридичних норм формально не скасовувалась і не обмежувалась. При цьому проурядова партія жодного разу не поступилася першим місцем за підсумками парламентських виборів. Такий результат забезпечувався завдяки моральному впливу на електорат чиновників; маніпуляціям, пов'язаним із формуванням виборчих округів; фальсифікаціям; обмеженню поліцією участі у голосуванні прихильників опозиційних сил.

Протягом каденції прем'єр-міністра лідер НЛП поєднував функції голови уряду з обов'язками керівника Міністерства внутрішніх справ, що дозволяло політику особисто контролювати адміністративний ресурс і силові структури та, як уже зазначалося, мало колосальне значення при забезпеченні необхідних результатів виборів. Після відставки кабінету С. Стамболова партії, яким вдавалося отримати посаду міністра внутрішніх справ (з 1 (14) січня 1912 р. міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я) в аналогічний спосіб гарантували собі відносну більшість у представницькому органі.

Популярність тієї чи іншої політичної сили не була вирішальним фактором у боротьбі за владу. Мажоритарна модель виборчої системи, яка застосовувалася з 1879 по 1913 р., давала змогу партії, котра не мала підтримки більшості населення країни, утворювати найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Саме тому наприкінці XIX ст. у Болгарії затвердилася практика, коли призначена князем Рада міністрів штучно формувала під себе парламентську більшість. У період правління кабінету С. Стамболова цей механізм був доведений до досконалості. Надалі він продовжував реалізовуватися, перетворившись на невід'ємний атрибут політичної системи країни.

Протягом 1894–1899 рр. К. Стоілов, так само як і свого часу С. Стамболов, суміщав функції очільника виконавчого органу з обов'язками міністра внутрішніх справ, що дозволило йому 10 (22) вересня 1894 р. забезпечити проурядову більшість у VIII ЗНЗ. Однак після розпаду правлячої коаліції та переходу «радославовістів» в опозицію князь 4 (16) лютого 1896 р. розпустив парламент. Зазначений крок монарха був визначений необхідністю сформувати нову провладну фракцію. Цього разу її мали утворити представники Народної партії, очолюваної прем'єром К. Стоіловим. 12 (24) жовтня 1896 р. розпочалася чергова передвиборча кампанія [6, 11. X].

Журналісти вісника НЛП «Свобода» відразу ж нарекли наступне обрання нового складу парламенту доленосним, підкресливши, що від його результатів залежатиме подальший розвиток країни: «Або Болгарія розвиватиметься як конституційна держава, або демократію буде згорнуто» [23, 4. XI]. «Симпатії електорату на боці опозиції, – йшлося у наступних публікаціях, – однак у підпорядкуванні уряду армія й поліція, котрі мають гармати і шаблі» [23, 11. XI]. Демократичне налаштування, яке демонстрували «стамболовісти» під час передвиборної кампанії, носило скоріш за все кон'юнктурний характер.

Опозиціонери розраховували у такий спосіб залучитися підтримкою якомога більшого числа прибічників.

Голосування, що відбулося 17 (29) листопада 1896 р., засвідчило успіх правлячої Народної партії. Політична сила здобула абсолютну перемогу, отримавши 169 депутатських мандатів у IX ЗНЗ. Після оголошення результатів між владою і опозицією розгорнулася дискусія. «Стамболовістська» «Свобода» писала: «Стоїлов, котрий витратив на організацію виборів 300 тис. левів, може завдячувати сьогодні силовикам, які зуміли перемогти болгарський народ» [23, 20. XI]. У відповідь «народняки» через вісник «Мір» нагадували опонентам про їхні методи проведення голосування під час прем'єрства С. Стамболова, прозоро натякаючи при цьому на застосування насилля по відношенню до електорату [12, 22. XI]. Виправдовуючи дії свого першого шефа, НЛП заявляла, що наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років внутрішня ситуація в країні вимагала відповідних заходів для подолання анархії і безладу [23, 24. XI].

Критичні настрої «стамболовістів» кардинально змінилися після їхнього повернення до влади у січні 1899 р. Організовані урядом Д. Грекова вибори у X ЗНЗ, котрі відбулися 25 квітня (7 травня) 1899 р., не відрізнялися від технологій «народняків» у 1896 р. Вони пройшли в атмосфері утисків і махінацій, влаштованих адміністративним апаратом та поліцією. Згідно з інформацією, що містилася у чисельних скаргах пересічних громадян, адресованих міністру внутрішніх справ В. Радославову, напередодні й під час голосування особи, об'єднані в хуліганські ватаги, до яких окрім прибічників уряду входили перевдягнуті у цивільний одяг поліцейські, здійснювали напади на людей, намагаючись залякати їх та змусити або зробити вибір на користь провладних кандидатів, або взагалі не приходити на виборчі дільниці [1, л. 12]. Подібні методи для тиску на виборців застосовував і кабінет С. Стамболова, вдаючись до послуг поліції та членів громадської організації «Болгарія сама за себе», котрі морально й фізично впливали на електорат і в такий спосіб забезпечували перемогу.

За підсумками голосування у дванадцяти околицях результати виявилися повністю сфальсифікованими [24, с. 14-15]. Опозиція загалом отримала лише 61 депутатське місце, 16 з яких спеціальна парламентська комісія визнала недійсними і скасувала. Проурядові сили – «стамболовісти» і «радославовісти» – разом здобули 108 мандатів. При цьому останні, завдяки сприянню свого шефа – міністра внутрішніх справ, значно переважали своїх партнерів, провівши у X ЗНЗ 89 представників Ліберальної партії.

Така розстановка сил у законодавчому органі влади дозволяла прибічникам В. Радославова сформуванню парламентську більшість самостійно, без своїх союзників по коаліції. Безперспективна ситуація, в якій опинилися «стамболовісти», змусила їхнього Д. Грекова піти у відставку з посади голови виконавчого органу, а партію перейти в опозицію. У нових умовах вони змінили власну оцінку організації, проведення та результатів минулих виборів. Пізніше голова Центрального бюро НЛП з 1907 р. Н. Генадієв, згадуючи ті часи у своїх публічних виступах, визнав, що Рада міністрів на чолі з Д. Грековим досягла домінування у парламенті штучно, застосовувавши насильство по відношенню до виборців. «То був уряд особистого режиму» [20, с. 32], – стверджував політик.

Проте навіть надійна більшість у Народних зборах не забезпечила новоутвореному кабінету Т. Іванчова тривале функціонування. Незадоволення

діями влади з боку широких верств населення та внутріпартійні чвари переконали князя у необхідності розпустити X ЗНЗ, що він і зробив 16 (29) листопада 1900 р. Відсторонення «радославовістської» Ради міністрів чекати довелося недовго. Вже 12 (25) січня наступного року замість неї Фердинанд призначив технократичний виконавчий орган, керівником якого став генерал-майор Р. Петров, очоливши за сумісництвом ще й обидва силові міністерства.

В основному завдання уряду зводилося до проведення чергових парламентських виборів. Підготовка до них розпочалася після набуття чинності підписаного князем 24 грудня 1900 р. (6 січня 1901 р.) відповідного Указу за № 389 [7, 28. XII]. Саме ж голосування відбулося 28 січня (10 лютого) 1901 р. Його організація не викликала особливих нарікань з боку опозиційних партій країни, адже кабінет Р. Петрова не сприяв успіху жодної з політичних сил. Волевиявлення громадян Болгарії в XI ЗНЗ не визначило чітко вираженого переможця – «цанковісти» здобули 40 мандатів, «народняки» – 29, демократи – 27, «стамболовісти» – 24, члени Землеробської спілки – 12, «радославовісти» – 5, соціал-демократи – 2.

20 лютого (5 березня) 1901 р. розпочав роботу коаліційний уряд Прогресивно-ліберальної і Демократичної партій на чолі з П. Каравеловим, вперше за увесь постстамболовістський період призначений монархом не до парламентських виборів, а після їх проведення, з орієнтацією на отримані результати. У такий спосіб Фердинанд розраховував зняти напругу в суспільстві, що виникла внаслідок політичної кризи під час правління кабінету «радославовістів». Нова практика могла сприяти подальшій демократизації політичної системи країни, адже суттєво підвищувала значення народного волевиявлення у процесі формування виконавчих органів влади. Однак вона не прижилася – наступний кабінет міністрів було створено за старим сценарієм.

Правляча коаліція розпалася наприкінці 1901 р. через відмову демократів голосувати за зовнішню позику для розвитку державної тютюнової монополії. 10 (23) грудня Фердинанд розпустив парламент, а 21 грудня (3 січня) 1902 р. доручив керівництво однопартійним урядом лідеру «цанковістів» С. Даневу. 10 (23) січня 1902 р. Указом № 11 монарх призначив на 17 лютого (2 березня) позачергові вибори, віддавши розпорядження новоутвореній Раді міністрів розпочати невідкладну їх підготовку. На думку багатьох політиків, Прогресивно-ліберальна партія не мала достатньої популярності та впливу серед населення, а тому її здатність управляти самостійно викликала сумніви. Вісник «стамболовістів» «Нов век» навіть прогнозував, що провладна сила програє перегони [17, 13. I]. Проте результати голосування у черговий раз підтвердили перевагу політичної сили, під контролем якої знаходилося Міністерство внутрішніх справ.

За свідченням опозиції керівник силового відомства М. Сарафов відкрито сприяв успіху Прогресивно-ліберальної партії, і саме йому «цанковісти» мали завдячувати 89 місцями у XII ЗНЗ [22, с. 189]. Як доказ, друкований орган НЛП наводив чисельні факти тиску на виборців у Плевені, Пазарджику, Дупниці, Чирпані та інших населених пунктах [14, 24. II]. Симпатик Демократичної партії, громадський діяч Т. Васільов одним із порушень під час голосування називав моральний вплив на електорат з боку чиновників, котрі безпосередньо на дільницях агітували за провладних кандидатів [22, с. 191].

Скоріш за все критичні зауваження опозиції на адресу влади були гіперболізованими, оскільки достовірні дані про масові порушення під час виборчого процесу відсутні. Голосування 1902 р. залишилося в історії Болгарії як одне з найбільш демократичних у період правління Фердинанда, а фальсифікації, зловживання і тиск на електорат носили поодинокий характер [5, с. 93].

Пріоритетним напрямом внутрішньої політики кабінету Прогресивно-ліберальної партії стало реформування виборчої системи країни. На початку 1902 р. уряд підготував законопроект, згідно з яким у Болгарії передбачалося запровадження 83-х фіксованих мажоритарних околії і 373-х виборчих секцій, що позбавило б Раду міністрів можливості у власних інтересах змінювати їхні кордони та у такий спосіб забезпечувати перемогу бажаних кандидатів. Згодом «Закон про зміни і доповнення до „Виборчого закону...“» було ратифіковано парламентом. 7 (20) березня 1903 р. «цанковісти» внесли на розгляд представницького органу пропозицію щодо кардинальної реорганізації діючої моделі голосування, котра передбачала імплементацію пропорційної виборчої системи, уніфікацію бюлетенів за кольором і розміром, а також перехід поліції у підпорядкування околіїним мировим суддям за п'ятнадцять днів до завершення кампанії. Остання ініціатива мала на меті обмежити вплив адміністрації (обласних управителів і околіїних начальників) на перебіг голосування. Однак вона не знайшла підтримки більшості депутатів парламенту, на відміну від перших двох, котрі згодом були втілені в життя. Проти неї виступила і фракція «стамболовістів», яка вважала запропоноване нововведення недоречним, несвоєчасним і непотрібним [11, с. 56].

Ліберальні ініціативи «цанковістів» дратували не лише опозицію. Князь також не схвалював перспективу їхнього запровадження. Кінець кінцем весною 1903 р. він прийняв рішення створити Раду міністрів із представників більш консервативної Народньо-ліберальної партії. Затвердивши 6 (19) травня склад уряду, 8 (21) серпня монарх за традицією розпустив парламент, в якому домінували члени Прогресивно-ліберальної політичної сили. На початку осені в країні розпочалися чергові передвиборчі перегони [8, 27. VIII].

Кампанія 1903 р. відзначалася жорстким тиском влади на опозиційні сили. Так, у Старій Загорі місцева адміністрація й поліція, котрі знаходилися під контролем міністра внутрішніх справ Д. Петкова, завадили проведенню мітингів за участю І. Гешова, А. Малінова і С. Данева. В Оряхово «народняки», «цанковісти» і «каравелісти» змушені були відкликати своїх кандидатів, оскільки їм постійно погрожували фізичною розправою прибічники НЛП [22, с. 257]. У скаргах, що регулярно надходили на адресу тогочасного прем'єр-міністра Р. Петрова наводилися чисельні факти порушень законодавства чиновниками і поліцією напередодні голосування, а також підкреслювалося, що співробітники силових і адміністративних органів явно сприяли перемозі «стамболовістів». Звертаючись до голови уряду, політик закликав його вплинути на ситуацію та припинити свавілля, особливо з боку підлеглих міністра внутрішніх справ [25, л. 1-2].

Результати парламентських виборів 6 (19) жовтня 1903 р. виявилися цілком передбачуваними. Провладна партія забезпечила собі 132 місця у XIII ЗНЗ, незалежні кандидати – 6, а опозиційні сили разом лише 51 [13, с. 533]. Домінування

в парламенті дозволило «стамболовістам» упродовж п'яти наступних років впевнено управляти країною. Питання стосовно внесення змін до виборчого законодавства вони намагалися уникати, вважаючи діючі механізми цілком прийнятними для князівства, а свою позицію виправдовували неготовністю більшої частини населення Болгарії до демократичних перетворень. Пізніше у своїй промові перед мешканцями Варни 14 (27) квітня 1908 р. лідер НЛП Н. Генадієв відзначав низький рівень політичної культури електорату, тому будь-які спроби лібералізації режиму, на його думку, могли призвести до хаосу й анархії [21, с. 12]. Єдине, на що спромігся «стамболовістський» уряд – це за сприяння парламенту узаконити створення на основі 71 адміністративної околиці 89 виборчих, розділивши їх на 399 дільниць. 4 (17) березня 1907 р. Указом № 80 Фердинанд затвердив рішення депутатів.

Початок 1908 р. для «стамболовістів» став фатальним – 16 (29) січня кабінет П. Гудева було відправлено у відставку. Його замінив однопартійний уряд «каравелістів» на чолі з А. Маліновим. Традиційний за такої ситуації розпуск парламенту відбувся 5 (18) квітня, а вже через два тижні у Болгарії стартувала передвиборча кампанія [9, 18. IV], під час якої опозиційні партії неодноразово зверталися до Фердинанда з проханням завадити зловживанням уряду й забезпечити демократичне волевиявлення [2, л. 26]. Проте їхні зусилля виявилися марними. Процес підготовки та проведення виборів 12 (25) травня пройшов під цілковитим контролем міністра внутрішніх справ майора М. Такева, що вкотре стало визначальним в отриманні впевненої перемоги провладною силою – із 203 мандатів у XIV ЗНЗ опозиційним партіям разом вдалося здобути лише 20.

Аналізуючи результати голосування, «стамболовістська» газета «Нов век» стверджувала, що «демократи, які завжди позиціонували себе захисниками ліберальних цінностей, насправді ж не були такими» [15, 8. VI]. «Успіху на парламентських виборах „каравелісти“ домоглися за допомогою фальсифікацій і тиску поліції на громадян, всупереч власним програмним обіцянкам» [15, 28. V], – йшлося у публікаціях. На думку опозиційних журналістів, домінування однієї політичної сили у Народних зборах не піде на користь державі, адже партія-гегемон отримає змогу без перешкод лобювати вигідні собі, але непопулярні серед народу, нормативні акти, зловживати владою та чинити беззаконня [15, 22. VI]. При цьому газетярі воліли мовчати з приводу того, що у попередньому парламенті «стамболовісти» домоглися значної чисельної переваги над іншими фракціями у такий же спосіб.

Забезпечивши собі підтримку абсолютної більшості депутатського корпусу, уряд А. Малінова намітив провести реформу, котра передбачала заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною, тобто запровадження голосування за партійними списками, а також застосування кольорових бюлетенів*. Подібні нововведення встановлювали пряму залежність числа отриманих політичною силою депутатських мандатів від кількості відданих за неї голосів.

---

* Кожна політична сила мала право закріпити за собою певний колір (лише один і не білий), зареєструвавши свій вибір у Софійському окружному суді. У нього фарбувалися бюлетені для голосування, що дозволяло електорату краще орієнтуватися в партійному розмаїтті країни.

На той час пропорційний варіант формування парламентського корпусу існував лише в небагатьох країнах Європи (у деяких кантонах Швейцарії – з 1891 р.; в Бельгії – з 1899 р.; у автономному в складі Російської імперії Великому князівству Фінляндському – з 1906 р.; у Швеції – з 1907 р.), але вже встиг підтвердити свою ефективність [18, с. 54]. Він унеможливував ситуацію, за якої більш популярна партія за підсумками виборів здобувала менше депутатських мандатів аніж та, що користувалася слабшою підтримкою електорату*, а тому передбачав досконаліший спосіб перерахунку голосів для розподілу парламентських місць, обмежував ймовірні фальсифікації і зловживання з боку влади під час виборчого процесу, а також розширював роль партій у системі державного управління.

Намагаючись відволікти увагу суспільства від обговорення перспективної реформи, «стамболовісти» зосереджували свої зусилля на дискредитації діючої влади, тим самим стараючись направити помисли громадськості у потрібне їм русло. Однак в умовах цілковитого домінування демократів у парламенті вони не мали змоги протидіяти заходам Ради міністрів А. Малінова. Єдиним, хто міг би вплинути на ситуацію, був Фердинанд. Саме тому 26 жовтня (8 листопада) 1908 р. один із заступників голови Центрального бюро НЛП, головний редактор вісника «Нов век» П. Гудев надіслав князю листа, в якому від імені «стамболовістів» закликав не підтримувати впровадження пропорційної виборчої системи, адже подібне нововведення, на думку політика, могло зумовити послаблення контролю виконавчої влади над процесом голосування та створити небезпеку для існуючого ладу [19, с. 79]. П. Гудеву таки вдалося переконати монарха, втім лиш на деякий час. Глава держави довго вагався, навіть зважився на експеримент 22 серпня (4 вересня) 1911 р. під час виборів у XV ЗНЗ на дільницях двох областей – Тирновської і Пловдивської, а 1912 р. після ствердного рішення депутатів парламенту XV-го скликання все-таки підписав Указ № 85 від 23 лютого (8 березня) про запровадження у Болгарії нової виборчої системи. 24 листопада (7 грудня) 1913 р. вибори у XVI ЗНЗ відбулися вже за пропорційним порядком визначення результатів голосування.

Останнім подіям передувало поступове втілення у життя запропонованих демократами новацій. Вони реалізовувалися вже після відставки кабінету А. Малінова, призначення князем 16 (29) березня 1911 р. уряду на чолі з лідером Народної партії І. Гешовим та проведення 5 (18) червня того ж року ще за старим мажоритарним принципом виборів у V Великі народні збори. Протягом цього часу «стамболовісти» продовжували демонструвати власний скептицизм щодо імплементації пропорційної виборчої системи. Напередодні експериментального голосування у XV ЗНЗ журналісти газети «Нов век» стверджували, що із запровадженням нового закону в країні мало що зміниться. На їхню думку, «...кандидати у депутати від правлячої коаліції, як і раніше, будуть визначатися торгами між міністрами, а результати народного волевиявлення при цьому залишаться цілком передбачуваними» [16, 12. VIII].

Після оголошення офіційних підсумків парламентських виборів, котрі засвідчили перемогу «народників» і «цанковістів», газета «Нов век» констатувала:

* Подібне формування депутатського корпусу можна спостерігати у кожному болгарському парламенті після утворення багатопартійної системи під час правління уряду С. Стамболова, починаючи з VIII ЗНЗ і закінчуючи законодавчим органом XV-го скликання.

«Перевага провладних сил досягнута завдяки моральному тиску на виборців, із застосуванням залякувань і насильств, а також впливу на громадян чиновників та поліції» [16, 18. IX]. Тогочасний лідер НЛП Н. Генадієв підкреслював: «Практика фальсифікацій і зловживань продовжувалася у Болгарії з року в рік, залишаючись основною перепорою на шляху розвитку демократії і свободи» [3, с. 8].

Поступово критика «стамболовістами» організованого урядом І. Гешова процесу голосування почала вщухати. Розуміючи безперспективність протистояння парламентській коаліції, наприкінці 1911 р. вони вже повністю визнавали перевагу пропорційної виборчої системи над мажоритарною. У своїх публічних виступах Н. Генадієв дедалі частіше називав більш справедливим новий спосіб розподілу мандатів між політичними силами, який здійснювався відповідно до кількості голосів виборців, поданих за кожний партійний список [4, с. 6]. Редакційний колектив газети «Нов век» підтримував позицію голови Центрального бюро НЛП і висловлював сподівання, що запроваджена практика пом'якшить негативні прояви закоренілих політичних традицій та сприятиме розвитку демократії» [17, 17. I].

У зв'язку з небажанням князя довіряти владу «стамболовістам» вони все частіше демонстрували своє негативне налаштування по відношенню до існуючої в країні політичної системи. Від представників їхньої партії лунали заклики про необхідність її модернізації за зразком західних держав. «Головним недоліком управління Болгарії, – зазначав Н. Генадієв, – є те, що уряд завжди міг забезпечити собі підтримку виборців за допомогою насильства, або інших засобів впливу на громадян, тоді як у Великій Британії і Франції влада була позбавлена такої можливості» [3, с. 17]. Критичні настрої «стамболовістів» носили скоріш за все кон'юнктурний характер, оскільки їхньою основною метою у цей період було повернення до керма держави. Після часткової апробації 4 (17) вересня 1911 р. на дільницях двох областей нових механізмів порядку визначення результатів голосування, представники НЛП зі шпальт вісників «Воля» і «Нов век» почали звинувачувати проурядові політичні сили у зумисному стримуванні їх запровадження на законодавчому рівні, вимагали прискорення процесу, розпуску діючого парламенту та проведення виборів за пропорційною системою [17, 8. II].

Поразка Болгарії у Другій Балканській війні 1913 р. призвела до загострення внутрішньої ситуації в країні й відставки коаліційного кабінету «народників» і «цанковістів». 4 (17) липня 1913 р. розпочав роботу ліберальний уряд на чолі з В. Радославовим, до складу якого увійшли три політичні сили – «радославівисти», «стамболовісти» і «тончевісти». Повернувшись до влади, представники НЛП вже не порушували питання щодо реорганізації системи державної влади.

Невдовзі після утворення нової Ради міністрів у Болгарії прогнозовано відбувся розпуск Народних зборів, а дещо пізніше, згідно з Указом царя № 245 від 23 вересня (6 жовтня) 1913 р., стартувала передвиборча кампанія. XVI ЗНЗ мали стати першим законодавчим органом, обраним на пропорційній основі. За підсумками голосування 24 листопада (7 грудня) правляча коаліція не отримала бажаної більшості, забезпечивши собі лише 94 місця, у той час як всі опозиційні партії разом – 110 [13, с. 534]. До того ж прихильники Н. Генадієва

у фракції «стамболовістів», незадоволені політикою прем'єра, почали відкрито демонструвати наміри вийти зі складу парламентського альянсу. Все це змусило главу держави припинити мандат XVI ЗНЗ, котрі пропрацювали лише 12 днів – з 6 (19) по 18 (31) грудня, та призначити на 23 лютого (8 березня) 1914 р. чергові вибори. Солідарність своїм однопартійцям проявили й міністри від НЛП Н. Генадієв, П. Дінчев і Н. Апостолов. Перед діючим кабінетом так само нависла реальна загроза відставки. Однак Фердинанд 23 грудня 1913 р. (5 січня 1914 р.) здійснив лише неповне його переформатування, затвердивши звільнення з посади неугодного Н. Генадієва та заміну міністра війни генерал-лейтенанта Г. Вазова на генерал-майора К. Бояджієва.

Кампанія 1914 р. пройшла в атмосфері потужного агітаційно-пропагандистського тиску на громадян з боку провладних партій. Як наслідок, електоральна активність під час голосування склала рекордний з моменту утворення болгарської держави показник – 67,11 %. Задля перемоги політичних сил, що входили до правлячої коаліції, уряд застосував моральний вплив на виборців. Міністерство внутрішніх прав і охорони народного здоров'я, яке за сумісництвом очолював прем'єр-міністр В. Радославов, контролювало процес голосування за допомогою поліції і лояльних чиновників. Все це врешті-решт визначило остаточний результат виборів у XVII ЗНЗ – «стамболовісти», «радославовісти» і «тончевісти» разом забезпечили собі 126 із 245 мандатів. До того ж три із них, отримані опозицією, були скасовані на користь представників провладних угруповань через виявлені різного роду порушення [13, с. 534].

Із запровадженням пропорційної виборчої системи відбулися помітні зміни у балансі політичних сил країни. Ліві партії, які мали значну підтримку в суспільстві, почали створювати на виборах серйозну конкуренцію правоцентристам. Так, у 1913 і 1914 р. Землеробській спілці вдалося сформувати другі за чисельністю фракції, котрі склалися відповідно з 48 і 51 депутата. Значно зріс вплив соціал-демократичних партій* і радикал-демократів** Провладним силам стало важче забезпечувати собі парламентську більшість, проте застосування ними методів керованої демократії, відомих ще з часів прем'єрства С. Стамболова, все ж дозволяло перемагати на виборах, що й підтвердила коаліція «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» 1914 р.

Наприкінці 1913 р. угруповання на чолі з Н. Генадієвим активно демонструвало свою незгоду з офіційним зовнішнім та внутрішнім курсом Софії. Його представники за підтримки інших опозиційних партій вимагали переобрання парламенту, співвідношення сил в якому не відповідало реальним настроям у суспільстві. Однак вступ Болгарії у Першу світову війну фактично звів нанівець всі їхні зусилля. В умовах жорсткої цензури, запровадженої урядом та нехватки партійних кадрів, залучених у збройне протистояння, вплив опозиції на політичні процеси у державі був суттєво обмежений.

Введений владою 1 (14) жовтня 1915 р. воєнний стан унеможливив проведення в країні будь-яких політичних заходів, що автоматично призвело до порушення статті 86 конституції, яка закріплювала п'ятирічний термін повноважень парламенту Болгарії. Всупереч основному закону мандат XVII ЗНЗ

* 1913 року БРСДП («об'єднана») провела у парламент 19 своїх представників, а 1914 р. – 10; БРСДП («тісні соціалісти») – відповідно 18 і 11.

** У 1913 і 1914 роках Радикально-демократична партія здобула однакову кількість мандатів – 5.

діяв довше – з 7 (20) березня 1914 р. по 2 (15) квітня 1919 року [4, с. 7]. Розпуск Народних зборів відбувся вже після завершення бойових дій і зречення Фердинандом болгарського престолу. Його здійснив коронований 20 вересня (3 жовтня) 1918 р. цар Борис III. 23 червня (6 липня) 1919 р. Указом № 181 глава держави звелів розпочати підготовку до чергових виборів [10, 7. VII].

Голосування у XVIII ЗНЗ пройшло 17 (30) серпня 1919 р. під час правління призначеного ще 15 (28) листопада минулого року Борисом III коаліційного уряду*** на чолі з лідером Народної партії Т. Теодоровим. Результати народного волевиявлення засвідчили значні зміни у настроях болгарських громадян, які у більшості своїй підтримали ліві партії. Так, БЗНС отримала 77 депутатських місць, БКП («тісні соціалісти»****–47, БРСДП («об'єднана»)–38. Найуспішнішими серед правоцентристських політичних сил виявилися демократи – 28 мандатів, «народняки» – 19, «цанковісти» і радикал-демократи – по 8. «Стамболовісти» приймали участь у виборах розрізненими угрупованнями. Прибічники Добрі Петкова (однофамільця колишнього лідера НЛП Дімітра Петкова) провели до парламенту двох своїх представників, а прихильники Н. Генадієва – лише одного. 23 вересня (6 жовтня) вищевказане співвідношення сил у Народних зборах стало визначальним при створенні главою держави нового уряду на чолі з лідером Землеробської спілки А. Стамболійскі. Вперше після 1901 р. Раду міністрів Болгарії було сформовано з урахуванням результатів парламентських виборів, тобто вдруге порушено практику, коли призначений монархом виконавчий орган штучно утворював під себе парламентську більшість. Популярність тієї чи іншої політичної сили стала вирішальним фактором у боротьбі за владу.

Таким чином, політична спадщина С. Стамболова залишалася невід'ємною складовою виборчих процесів, які відбувалися в країні наприкінці XIX – протягом перших двадцяти років минулого століття. Її характерна ознака полягала у контролі урядами перебігу голосування, що гарантувало перемогу провладним силам. За таких обставин народні волевиявлення перетворилися на формальні заходи, втративши визначальну роль у формуванні кабінетів міністрів.

Примітки

1. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий».* – Ф. 263 «Васил Радославов». – Оп. 1. – А. е. 9.
2. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий».* – Ф. 11 «Драган Цанков». – Оп. 1. – А. е. 4.
3. *Генадиев Н.* Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. / Н. Генадиев. – София, 1912. – 50 с.

*** До його складу входили представники Народної, Демократичної, Радикально-демократичної і Прогресивно-ліберальної партій, а також члени БЗНС і БРСДП («об'єднана»).

**** 12–14 (25–27) травня 1919 р. у Софії на XXII конгресі БРСДП (т. с.) було змінено назву політичної сили на Болгарську комуністичну партію («тісні соціалісти»). Форум одночасно став I конгресом БКП (т. с.).

4. *Генадиев Н.* Реч произнесена на 29 февруари т. г. в салона на Градското казино / Н. Генадиев. – София, 1920. – 51 с.
5. *Грънчаров С.* България на прага на двадесето столетие : Политически аспекти / С. Грънчаров. – София, 1986. – 312 с.
6. *Державен вестник.* – 1896.
7. *Державен вестник.* – 1900.
8. *Державен вестник.* – 1903.
9. *Державен вестник.* – 1908.
10. *Державен вестник.* – 1919.
11. *Живков С.* Прогресивнолибералите на власт. Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) / С. Живков // *История.* – 2010. – № 5-6. – С. 43-81.
12. *Мир.* – 1896.
13. *Николова В.* Между консерватизма и либерализма : Народната партия, 1894-1920 г. / В. Николова. – София, 2004. – 535 с.
14. *Нов век.* – 1902.
15. *Нов век.* – 1908.
16. *Нов век.* – 1911.
17. *Нов век.* – 1912.
18. *Петришин О.* Пропорційна виборча система : історичний досвід запровадження / О. Петришин // *Вісник центральної виборчої комісії.* – 2006. – № 1 (3). – С. 53-57.
19. *Попов Ж.* Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903-1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – 200 с.
20. *Речи и пледоари на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически).* – Плевен, 1926. – 100 с.
21. *Речь,* която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. – София, 1908. – 32 с.
22. *Саздов Д.* Демократическата партия в България (1887–1908) / Д. Саздов. – София, 2001. – 355 с.
23. *Свобода.* – 1896.
24. *Топалов В.* Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) / В. Топалов // *Исторически преглед.* – 1961. – № 6. – С. 12-45.
25. *Централен държавен архив на Република България.* – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 1. – А. е. 104.

Миколенко Д. В. Политическое наследие Стефана Стамболова в избирательном процессе Болгарии (1894–1920 гг.). В статье раскрывается влияние политики выдающегося государственника, регента и премьер-министра Болгарии Стефана Стамболова на избирательный процесс в конце XIX и на протяжении первых двадцати лет прошлого века. К наследию этого деятеля автор относит устоявшиеся в 1886–1894 гг. внедрённые механизмы, которые в дальнейшем позволяли провластным партиям побеждать в борьбе за места в парламенте.

Ключевые слова: Народно-либеральная партия, «стамболовисты», избирательная система.

Mykolenko D. V. Political legacy of Stefan Stambolov in the electoral processes of Bulgaria (1894–1920). The article deals with the politics of outstanding Bulgarian statesman, regent and Prime Minister Stephen Stambolov and its influence on the electoral processes of the late XIX, and the first two decades of the twentieth century. The author relates to political legacy of Stefan Stambolov the established mechanisms in 1886–1894 that allowed pro-government party to win the struggle for seats in parliament.

Keywords: People's Liberal Party, «stambolovists», electoral system.